

Сергій РЯБОВ,

*доктор філософських наук,
професор Національного університету
«Києво-Могилянська академія»,
випускник програми CI (IREX)*

Громадянське суспільство та політична культура

Попри усю, здавалося б, очевидність істин про те, що політична культура громадян має визначальне значення для розвитку суспільства, що в Україні утримується низький її рівень, потребує уваги саме поняття політичної культури. Належить на теоретичному рівні з'ясувати зміст цього поняття, що зробить можливим здійснення ефективної політики, спрямованої на розвиток політичної культури. Важливість дискурсу з приводу феномена політичної культури зумовлена тим, що й досі залишається поширеним вульгаризовано-спрощене її розуміння, коли чи не визначальними її ознаками вважають прихильність громадян до правлячої політичної сили, їхню згоду з політикою уряду, суспільну активність та ще, звичайно ж, патріотизм. Спроби оцінити стан політичної культури часто зводяться до побудови усіляких рейтингів довіри населення органам влади чи політикам, до з'ясування через анкетні опитування симпатій і антипатій громадян. Як показники рівня політичної культури використовують міру поінформованості людей щодо партійних програм, готовність підтримувати політичні партії, брати участь у політичному житті.

При цьому, відповідно до стандартів недалекого минулого, виходять з припущення, що чинний уряд та правляча партія є неодмінно правильними, відповідальними, такими, що невтомно й фахово піклуються про загальне благо. Однак реалії життя та максими філософії лібералізму спонукають до пошуку такого образу політичної культури, який містив би, поряд з лояльністю громадян, їхнє критичне й вимогливе ставлення до можновладців, усвідомлення можливості їх заміни в разі неналежного виконання своїх функцій, схильність до участі у формуванні суспільного порядку денного, готовність до вільного вибору форм такої участі.

З'ясування того, як у принципі буває можливим подібний образ політичної культури, дає змогу одержати дещо інші, порівняно з традиційно використовуваними, параметри операціоналізації політичної культури, більш адекватно оцінити її стан у конкретному суспільстві, визначити методи належного впливу на її розвиток. Таким чином, суто теоретична робота може бути безпосередньо пов'язаною з практичною політикою у галузі політичної культури. Адже поширене досі «політизоване» розуміння політичної культури, коли її обмежують лише партійно-ідеологічними характеристиками свідомості й діяльності людей, їхніми прихильностями й упередженнями, породжує практичне ставлення до неї як до чогось, що є вторинним і другорядним, цілком залежним від стану господарювання, діяльності суспільних та державних інституцій. У зв'язку з цим політики часто прагнуть умисно й довільно впливати на громадську свідомість, маніпулювати нею, нав'язувати потрібні їм стереотипи, підминати під себе політичну культуру нації, втискувати її в обмежену матрицю якоїсь окремої ідеологічної доктрини чи ж світоглядного видноколу окремого громадського діяча. На словах визнаючи, що доля демократії в Україні залежить від стану політичної культури громадян, підприємливі «слуги народу» на практиці використовують її як інструмент досягнення власних цілей, як знаряддя політичної боротьби.

У здійснюваному підході до визначення поняття «політична культура» відштовхуємося від розуміння людської спільноти як сукупності індивідів, які взаємопов'язані стосунками солідарності, поміж яких визначено визнану усіма ієрархічну залежність, де встановлено й дотримуються імперативні норми, за допомогою яких здійснюється регламентація взаємодії людей між собою, здійснено розподіл праці для забезпечення життєдіяльності усіх. При цьому солідарність - це властива окремій групі індивідів спільність інтересів, поглядів, цінностей, що мотивує їх до гуртування, узгоджених дій, взаємодопомоги, забезпечує існування групи як суспільної цілісності, створює «соціальний капітал». (На думку Роберта Патнема, «соціальний капітал», подібно до фізичного та людського капіталу - засобів і умінь, які підвищують

індивідуальну продуктивність, - виражає важливі риси соціальної організації, такі, як мережі взаємозв'язків, регулятивні норми, взаємодовіру - усе те, що уможливило продуктивну координацію та співпрацю людей).

Бенжамін Барбер у статті «Громадянське суспільство: За межами риторики. У рамках політичного розуміння», критикуючи концепції, в яких соціальний простір поділяють на два осередки - приватний та громадянський (публічний), пропонує розглядати суспільство як таке, що складається щонайменше з трьох сфер - приватної, публічної та громадянської. При цьому вчений характеризує останню як таку, що синтезує, поєднує в собі властивості двох попередніх - ієрархію та добровільність, дотримання норм та вільне волевиявлення. Названі суспільні сфери або способи солідарності можна розрізнити, зокрема, за такими критеріями, як природа, походження суспільної цілісності та ієрархії в ній; джерело норм та імперативів, що регламентують стосунки індивідів в її рамках; мотивація до дотримання цих норм та субординації; механізм застосування санкцій у разі їх порушення. Використання цих критеріїв дає змогу говорити про суттєву, принципову відмінність між традиційними формами спільного існування людей, заснованими на кровно-родинній залежності, та тими, що ґрунтуються на залежності формальній і волевстановленій.

Позначивши головні сфери суспільності як «традиційну», «громадянську» та «державну», підкреслимо, що вони є відмінними одна від одної типами «соціального капіталу», специфічними способами суспільної солідарності, які більшою або меншою мірою присутні в житті кожної людини. «Традиційна» сфера - це приватне життя людей, їхні родинні стосунки, влаштування спільноти за ознакою походження людей, їхньої кровно-родинної спорідненості та взаємозалежності, з чого випливає й чим визначається місце особистості у суспільстві, її роль, характер і спосіб підпорядкування іншим людям, імперативам та нормам. З цим пов'язані патерналізм і закритість для інновацій як ззовні, так і зсередини, клановість, ієрархічність і жорстка централізованість. Будучи первісною формою соціальної організації, «традиційна» парадигма не втрачає своєї значущості й понині і

проявляє себе хоча б у вартостях родинності, у феномені кумівства тощо, коли залежність однієї людини від іншої не є предметом дискурсу, угод і домовленостей, не залежить від їхніх здібностей і талантів, а зумовлюється радше їхнім походженням і зберігається практично незмінною впродовж цілого життя.

Натомість публічні форми суспільного життя передбачають встановлення таких форм залежності, що є предметом дискурсу учасників суспільно-політичної взаємодії, наслідком свідомих, цілеспрямованих зусиль, які до того ж супроводжуються раціональними обґрунтуваннями. Це така форма суспільної солідарності, що встановлюється людьми, на підставі з усвідомлення ними спільних інтересів. Власне, ознака спільного інтересу має бути використана як ознака такого різновиду спільноти, як громада, коли задоволення окремих інтересів, розв'язання існуючих проблем індивідів чи груп відбувається з урахуванням інтересів решти людей. Поряд з тим, що справді спільним для всіх членів спільноти буває прагнення до стабільності, порядку й добробуту, суттєвою ознакою власне громади назвемо існування механізмів задоволення саме окремих (а не абстрактно загальних), часткових, корпоративних інтересів, яке, втім, здійснюється у площині дотримання умов для задоволення інших таких самих часткових інтересів.

До публічних типів соціального капіталу відносимо сфери «громадянську» та «державну». Атрибутивними ознаками «державного» типу солідарності є юридична кодифікація норм громадського життя, підпорядкування життя громад і родин офіційному й формалізованому урядуванню, бюрократизація останнього, професійність публічного адміністрування, «казенність» відсторонення і відчуження процесу здійснення публічних справ і розв'язання спільних проблем від власне «публіки». Солідарність «державного» типу - це співіснування чужих людей, яке, втім не є результатом їхньої особистої попередньої домовленості. Це порядок, коли суспільні норми є артефактом, але разом з тим їм надано імперативної сили закону, їх дотримання домагаються спеціалізовані повноважні органи, а в разі порушення вони легально застосовують каральні санкції.

Держава виникає у відповідь на потребу надати усталеності й упорядкованості стосункам у межах громадянського суспільства шляхом їх формалізації, кодифікації, висунення спеціально уповноваженої групи людей, якій надається право наглядати й забезпечувати стабільність і порядок у суспільстві, дотримання норм і угод.

Історично громадянське суспільство виникало як вивільнення, емансипація людського життя від традиційних моделей організації, як практикування форм комунікації й солідарності, за яких спільні справи та рішення є результатом публічного дискурсу, спільних же, свідомих, цілеспрямованих і раціонально обґрунтованих креативних зусиль. Громадянський стан є проявом здатності людей, що не є родичами, нічим не зобов'язані один одному за походженням, а є вільними й рівноправними, усе ж триматися купи, жити громадою, разом (публічно) розв'язувати спільні проблеми, встановлювати стосунки солідарності й відповідальної кооперації, визнавати конвенційну ієрархічну залежність і дотримуватися її, підпорядковуватися імперативам і нормам, що встановлюються самими ж людьми, є артефактом, а не наперед заданою понадлюдською даністю.

У минулому до царини «громадянського», «цивільного» відносили усе, що перебувало поза межами «традиційних» форм; через це за античних часів до громадянського суспільства, вважалося, належить держава, яка тоді ще не мала атрибутівних, як у майбутньому, ознак формалізму й бюрократизму. Разом із започаткованою у Стародавньому Римі юридичною кодифікацією звичаєвих норм громадського життя відбувається його підпорядкування офіційному й формалізованому урядуванню, розвиток державно-бюрократичних структур та діяльності, антагоністичної щодо цивільного начала - професійного адміністрування, казенного управління, що мало наслідком відчуження публічних справ і розв'язання спільних проблем від власне «публіки».

Принагідно варто наголосити на неприйнятності перекручено-спрощеного тлумачення поняття «громадянське суспільство», коли його визначають як суспільство «добрих громадян» або сукупність організацій «третього сектора», що призводить до пе-

ретворення його на порожній штамп і, як наслідок, - до девальвації й дискредитації. Більш повне розуміння цього феномена дістаємо, пояснюючи його не лише в термінах громадянина чи держави, а й у поняттях порядку, влаштування й дотримання соціальної цілісності, визначаючи його як суспільство громад.

Визначальними ознаками (атрибутами) громадянського суспільства є:

- комунітаризм (а не лише організації чи асоціації) як потреба і здатність людей гуртуватися, інтегрувати у громаду для здійснення спільних справ, переборювати відгородженість і замкненість життя, властиві приватній сфері;
- уміння разом розв'язувати спільні проблеми;
- конвенційність норм і правил кооперації;
- можливість вільного волевиявлення;
- свобода вибору приймати правила гри або ж виходити з неї.

Громадянське суспільство - це різноманітні форми самодіяльного згуртування людей, їхньої спонтанної мобілізації та спільної дії (або принаймні думки), що відбувається не по команді влади або з її дозволу, санкції, а з власної волі громадян. Це неформальне соціальне партнерство, механізм урівноважування існуючих у спільноти інтересів. Різноманітні громади, союзи (підприємців, найманих робітників тощо), органи квартального самоврядування, спілки споживачів та багато інших структур покликані забезпечувати дотримання цивілізованих відносин між усіма учасниками суспільного життя, пом'якшувати зіткнення численних приватних устремлінь.

Усі названі форми суспільної солідарності, доповнюючи й урівноважуючи одна одну, разом складають цілісне життя людини та спільноти, в якому присутні цінності родинної спорідненості, відкритість, свобода ініціативи й самореалізації у громадянському просторі, відповідальність за дотримання встановленого порядку, монопольність застосування легальних санкцій, забезпечувані функціонуванням органів апарату держави. Кожна з названих форм суспільної солідарності має свої достоїнства, та, разом з тим, кожній властиві певні загрози суспільній цілісності, що робить необхідним їх взаємодоповню-

юче співіснування. Кожній з них відповідає певний тип політичної культури.

Розуміючи культуру взагалі як «специфічний спосіб організації й розвитку людської життєдіяльності, що постає в продуктах матеріальної і духовної праці, в системі соціальних норм і установ, в духовних цінностях, у сукупності взаємин людей з природою, між собою, з самими собою», маємо підстави віднести до змісту власне політичної культури усе те в суспільному житті людей, що є продуктом їхньої свідомої творчості, а не природної спонтанності. Якщо сприймати (що є доволі поширеним) «політичне» як синонім «соціального», то політичну культуру можна розуміти як культуру соціальності, суспільної взаємодії, існування людей у спільноті, дотримання цілісності й функціональної ефективності соціуму. Альтернативою політичній культурі в такому разі є антисоціальна, девіантна поведінка, соціальна аномія.

Політична культура зовсім не має обмежуватися знанням програм і позицій різних партій, означати лише відданість якійсь одній з них. Боротьба - це ще не вся політика, і коли порядок з культурою змагає у суспільстві не постає культура конструктивного життя і співіснування, це невпинно відтворює умови для конфлікту й протистояння. Саме обмеженим ставленням до поняття «політичне» як до позначення кола явищ, що стосуються лише держави, влади, діяльності політичних партій можна пояснити те, що політичну культуру визначають як «систему знань і уявлень політичних класів, верств, малих соціальних груп, окремих індивідів про владу, державу й політику; орієнтація і активність у сфері політичних відносин, дій народних мас; рівень розвитку державних і громадсько-політичних інститутів» або як «політичні традиції, норми політичної практики, ідеї, концепції, переконання про взаємовідносини між різними суспільно-політичними інститутами».

Політична культура - це різноманітні форми осмислення та свідомого, цілеспрямованого здійснення людьми практики існування спільноти в усіх названих попередньо формах суспільної солідарності. Це культура соціальності, шанування принципів соціальності (таких, зокрема, як порядок, стабільність, добро-

бут). Це - сукупність цінностей, які поділяють люди, знань і уявлень про влаштування суспільства.

З'ясовуючи сутність політичної культури, оцінюючи конкретний її стан, слід брати до уваги не стільки ставлення громадян до акторів політичного життя, прагнення і вміння подолати суперника, а визначати її у термінах або площинах:

а) самоідентифікації, усвідомлення індивідом самого себе як суб'єкта суспільного життя, громади, до якої він належить, відчуття й цінування власних прав, свобод, усвідомлення відповідальності;

б) свідомого ставлення особистості до інших людей і суспільних груп (солідарність/ворожнеча, взаємодія/протидія, індиферентність);

в) ставлення до чинного порядку, ладу та його норм, у рамках яких існують індивіди й групи, взаємодіють між собою та з владою.

Кожна з названих площин політичної культури має різні виміри, параметри, що дає змогу розрізняти певні її стани й типи. Так, у площині самоідентифікації суб'єкта суспільно-політичного життя виділяють, зокрема, культуру «рабську», «підданську», «пролетарську», «націоналістичну», «патріотичну» тощо, а також її національні різновиди. У площині взаємодії суб'єктів між собою, ставлення до інших виокремлюють параметри солідарної кооперації, нейтрального співіснування, взаємовиключної конфронтації й антагонізму. Що ж до такої площини політичної культури, як ставлення до соціального порядку, пропонується розрізняти «лояльно-адаптивний» та «революційно-адаптивний» її різновиди.

За Г.Алмондом та С.Вербою головним у політичній культурі є наявність специфічних установок (attitudes) індивіда чи групи індивідів відносно політичної системи, її складових, власної ролі в системі та зразків політичної поведінки. У запропонованій вченими схемі розрізнення моделей політичної культури присутня відчутна оцінна установка, прихильність до того, що «учасницька» модель виглядає найбільш прогресивною й бажаною.

Нагадаймо, що моделями (ідеальними типами) політичної культури пропонується визнати, «патріархальну», або «тради-

ційну» (її характеризує: цілковита відстороненість населення від політичної системи, відсутність знань про неї, відсутність Спеціалізованих політичних ролей», недиференційованість політичних, економічних та релігійних орієнтацій населення, переважання територіальної й соціально-культурної ідентифікації населення (рід, поселення); «підданську» (пасивна політична поведінка, орієнтація на панівні офіційні цінності та норми, відсутність самостійного осмислення цих цінностей, переважання споживацько-патерналістського ставлення до політичної системи (або очікування благ, або боязнь покарання), не сприйняття людьми себе політичними акторами); «учасницьку» (активна участь індивідів у політичному житті, що спирається на досить високу політичну освіченість громадян та на їх переконання у здатності впливати на процес ухвалення політичних рішень шляхом особистої участі, високий ступінь функціональної диференціації).

Тим часом проблема ціннісної упередженості знімається, якщо сприймати перелічені моделі як такі, що корелюють з відповідними сферами суспільного життя або станами суспільної солідарності. Тоді «патріархальна» модель культури може бути визнана відповідною «традиційній» моделі солідарності, «підданська» - «державній», а «учасницька» - «громадянській». Важливо підкреслити, що кожний з різновидів суспільної солідарності та політичної культури має самостійне значення, самодостатню цінність, і існує поряд з іншими, доповнюючи їх. Отож маємо не ієрархію типів політичної культури, а співіснування її моделей, кожна з яких охоплює відповідну сферу соціальності, «відповідає» за неї. Одночасно слід наголосити, що кожна з цих сфер («традиційна», «громадянська», «державна») присутня в житті людини, усі вони разом складають її життєвий простір.

Приміром у площині ставлення людей до порядку кожний з різновидів політичної культури наповнюється відповідним змістом такого ставлення. Визначивши соціальний порядок (лад) як сукупність норм, правил, регламентів, що детермінують співіснування і кооперацію індивідів («правила гри»), як існуючу ієрархію й субординацію індивідів та спосіб утворення й оновлення цих норм та ієрархії, зазначимо, що для «традиційної» моделі

культури характерними є такі риси: сакралізація суспільних природи норм (традиції, обряди), їх жорстка імперативність, не-піддатність впливові індивідів, відсутність динаміки суспільної субординації. Ставлення до порядку тут може бути виражене таким висловом: «Це наш порядок, бо іншого немає».

«Громадянське» ставлення до порядку зумовлюється сприйняттям його як такого, чия імперативність має конвенційне походження, коли суспільні норми є продуктом креативних зусиль, а авторитет лідера має не традиційну, а харизматичну природу. Дотримання порядку тут є справою відповідальності кожного, а звідси суспільна ієрархія набуває динамічності й ротації її суб'єктів. Гаслом культури такого типу може бути вислів: «Це наш порядок, бо ми його створили».

Зрештою серед ознак «державного» ставлення до порядку назвемо жорстку, командну імперативність, законвідповідність порядку, сприйняття його як сфери обов'язку, а не свободи. Авторитетність лідера тут має формально-бюрократичне походження, а стан справ у суспільстві виявляється відчуженим від інтересів особистості та громад, таким, що піддається лише опосередкованому їх впливу. «Це не наш порядок, бо нам його нав'язала державна влада» - ось принцип ставлення до порядку у даному разі.

Підсумовуючи, зазначимо, що «традиційний», «громадянський» та «державний» різновиди політичної культури є радше її складовими, а не самостійними моделями. Проблеми виникають тоді, коли має місце невідповідність застосування параметрів того чи іншого типу культури до певної сфери суспільного життя, коли, приміром, стосунки у «державній» сфері будуються за принципами сфери «традиційної». Важливо також для демократизації справ у суспільстві розвивати «громадянську» культуру, стиль відкритого, публічного співіснування і взаємодії, недирективної, конвенційної «суспільної солідарності» (тобто встановлення й дотримання певного спільного порядку, що зумовлений не споконвічними традиціями чи примусовими санкціями, а є наслідком спонтанного волевиявлення, бажання і вміння людей домовлятися), цінування вартостей «соціального капіталу».

Ідеали демократії найбільш повно втілюються в життя, коли люди у той чи інший спосіб спроможні впливати на суспільне управління, у першу чергу причетні до самоврядування, що означає активну участь громадян у владнанні справ суспільного життя. Специфічною ознакою, домінантою демократичної політичної культури вважається потреба і вміння людей бути залученими до процесів і процедур розв'язання суспільних проблем і конфліктів, до ухвалення рішень та їх реалізації.

Розвиток політичної культури суспільства - це оптимізація процесів політичної соціалізації в ньому. Політична освіта, формування політичної культури за умов різних політичних режимів виконують відповідні й специфічні домінантні завдання, що становлять своєрідну соціально-компенсаторну функцію. За тоталітарних умов їх завданням є культивування прав людини; формування і зміцнення культури законслухняності - за умов авторитаризму; мотивування соціальної участі і самоврядування - за демократичного режиму. Наявність у суспільстві цих завдань як нерозв'язаних може слугувати беззаперечним індикатором того, який тип політичного режиму тут встановлено. Вони ж мають бути застосовані для адекватної оцінки стану політичної культури в сучасній Україні.

Політична культура в широкому розумінні - це культура соціальності, потреба і вміння індивідів досягати й зберігати стосунки солідарності та кооперації з іншими людьми. Розрізняючи три причини того, чому буває можливим становлення й дотримання стосунків суспільної солідарності, і, відповідно, три типи такої солідарності - «традиційну», «громадянську» та «державну», - можемо зробити висновок, що в житті кожної особистості поєднані три відповідні типи політичної культури, а власне політичною культурою у вузькому розумінні є культура стосунків у межах громадянського суспільства.